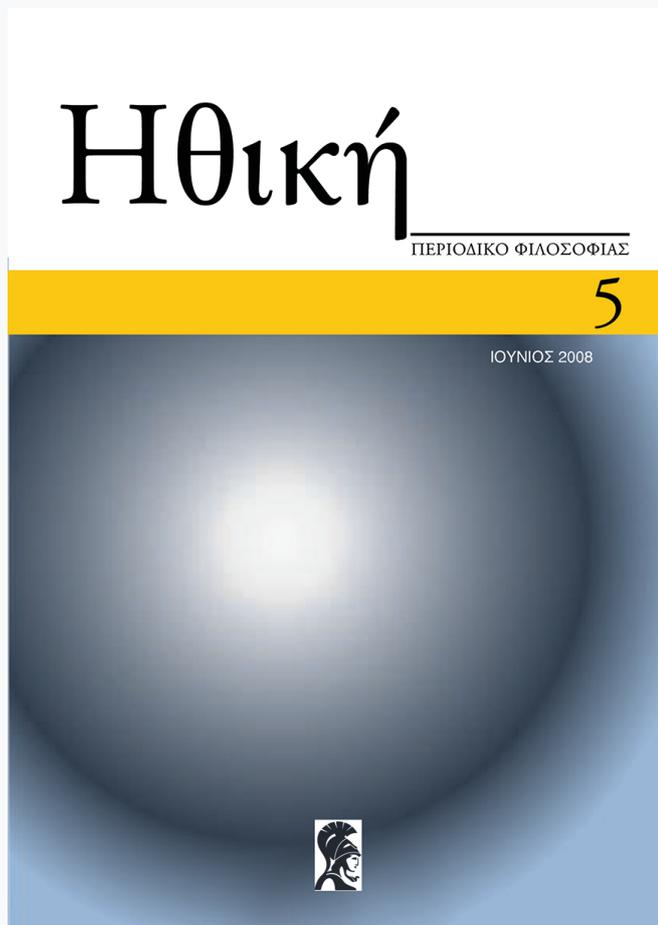

Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας

No 5 (2008)

Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας

Opposition as a Necessary Condition for Aristotle's Theory of the Mean

Eirini Boboli

doi: [10.12681/ethiki.22688](https://doi.org/10.12681/ethiki.22688)

To cite this article:

Boboli, E. (2020). Opposition as a Necessary Condition for Aristotle's Theory of the Mean . *Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας*, (5), 36–45. <https://doi.org/10.12681/ethiki.22688>

Η εναντιότητα ως αναγκαία προϋπόθεση για τη θεωρία της μεσότητας του Αριστοτέλη

Ειρήνη Μπόμπολη

Η παρούσα μελέτη διερευνά τη θεωρία της εναντιότητας, όπως αυτή διατυπώνεται από τον Αριστοτέλη και την αναγκαιότητά της για τη θεωρία της μεσότητας. Η εναντιότητα αποκτά στον Αριστοτέλη οντολογική διάσταση και είναι απαραίτητη για να κατανοήσουμε, κάθε πράγμα/φύση που μπορεί να βρεθεί σε διάπτυξη, δηλαδή σε πορεία μεταβολής.

Τα κύρια σημεία της θεωρίας είναι: Όλα όσα έχουν αντίθετα παράγονται από τα αντίθετά τους. Το καλό και το κακό, το δίκαιο και το άδικο και τα όμοιά τους και το καθένα από τα αναρίθμητα αντίθετα παράγεται από το αντίθετό του. Ανάμεσά τους υπάρχει η μετάβαση, η πορεία μεταβολής από το ένα αντίθετο στο άλλο.

Κατά τον Αριστοτέλη τα ενάντια είναι αρχές. Είναι τα φυσικά ορόσημα των ακραίων σημείων, που οριοθετούν τη συνολική πορεία της ζωής μιας ατομικής ουσίας και οροσημαίνουν κάθε δεδομένη μεταβολή που παρουσιάζεται σε μια ουσία. Τα ενάντια είναι αρχές του κατανοείν, δηλαδή έννοιες γένους και δεν μπορούν να παραχθούν με γένεση. Η διερεύνησή τους περιορίζεται στις ατομικές ουσίες που υπόκεινται σε γένεση και φθορά, δηλαδή στα μέταλλα, τα φυτά, τα ζώα και τον άνθρωπο. Οι τύποι μεταβολής είναι τέσσερις: Ως προς την ουσία, το ποιόν, το ποσό και τον τόπο. Κάθε μια από τους τύπους πορείας μεταβολής οροσημαίνεται από δύο ενάντια πέρατα που την οριοθετούν και λαμβάνει χώρα μέσα σε αυτά τα όρια. Η εναντιότητα ως μεταφυσική έννοια περιλαμβάνει πολλά περιεκτικά ζεύγη εναντίων που οριοθετούν την πορεία μεταβολής και την καθιστούν νοητή. Έτσι η εναντιότητα είναι μια πρώτη αρχή για την κατανόηση μιας ουσίας που βρίσκεται σε πορεία μεταβολής. Προϋποθέτει μια ουσία.

Ακόμα πρέπει να λάβουμε υπόψη τη γενική αρχή, κατά την οποία η εναντιότητα υπάρχει μόνο σε σχέση με ένα «χώρο»¹ που εξασφαλίζεται μόνο από την ατομική ουσία ως μεταβαλλόμενο υποκείμενο. Δηλαδή το υποκείμενο βρίσκεται σε μια γραμμική πορεία μεταβολής που οριοθετείται από μια αφητηρία και ένα τέλος. Η πορεία μεταβολής είναι αδύνατη χωρίς την παρουσία ενός δεδομένου υποκειμένου. Ο Ross υποστηρίζει ότι ως πράγματα εννοούνται όχι τα πράγματα που μεταβάλλονται, αλλά οι διάφορες όψεις ως προς τις οποίες μπορούν να μεταβάλλονται τα πράγματα². «Τα εν οis η κίνησις» λέει ο Αριστοτέλης. Το Ηρακλείτιο ένα και το Παρμενίδιο παν συγχωνεύτηκαν από τον Αριστοτέλη σε Ένα. Αυτός ο συνδυασμός τους αποτέλεσε την πρώτη ουσία, δηλαδή το «χώρο» της πορείας μεταβολής στο πλαίσιο της φυσικής φιλοσοφίας του Αριστοτέλη. Η οντολογική ανάλυση αντικατέστησε την κοσμολογία.

Για τον Αριστοτέλη δεν υπάρχει άπειρη μεταβολή που να μην οροθετείται από πέρατα. Κανένας τύπος μεταβολής δεν είναι απόλυτος ή άπειρος. Τα ενάντια πρέπει οπωσδήποτε να αποτελούν τους ακραίους όρους ενός μόνου είδους ή γένους γιατί διαφορετικά δε γίνεται κατανοητή η μεταβολή η οποία υφίσταται μια δεδομένη ενέργεια κατά την πορεία της εκδίπλωσής της. Τα ενάντια λοιπόν δεν είναι ουσίες, παρευρίσκονται στις ουσίες, οι οποίες δεν είναι ενάντια. Οι ουσίες βρίσκονται σε πορεία μεταβολής βάση δικής τους αρχής. Άρα τα ενάντια δεν είναι ποιητικά αίτια. Τα ενάντια προϋποθέτουν μεταβαλλόμενο υποκείμενο, άρα είναι αρχές³. Αυτό που θεωρείται κατεξοχήν ίδιον της ουσίας είναι το ότι, ενώ παραμένει αριθμητικά μια και αυτή, μπορεί να επιδέχεται τα ενάντια.

Για να προχωρήσουμε την έρευνά μας πρέπει να ξεκαθαρίσουμε ότι η εναντιότητα αφορά τις ουσίες με γραμμική κίνηση και όχι κυκλική η οποία δεν περικλείεται σε όρια. Είναι η μόνη αιώνια και άπειρη. Η εναντιότητα δεν εφαρμόζεται ούτε στην καθαρή ενέργεια και το «Νου», ούτε στα ουράνια σώματα και στους νόες τους. Εφόσον αυτά είναι αιώνια δεν υπόκεινται σε ουσιώδη μεταβολή, ούτε διαπτύσσουν κάποιες δυνατότητες. Η πορεία μεταβολής των ουράνιων σωμάτων μοιάζει με αιώνια κυκλική κίνηση.

Η εκδίπλωση μιας πορείας μεταβολής είναι ένα πέρασμα από το ένα ενάντιο οριακό σημείο σε ένα ενδιάμεσο σημείο ή στο άλλο ενάντιο οριακό

σημείο. Ο Αριστοτέλης συλλαμβάνει τις διαπτύξεις της ουσίας με όρους τελολογικούς. Το τέλος είναι το σημείο κορύφωσης όπου μια ουσία ταυτίζεται με την ουσιώδη φύση της και το είδος της⁴. Άρα το τέλος είναι το σημείο σύγκλισης των εκπληρώσεων όλων των οριοθετημένων πορειών μεταβολής που λαμβάνουν χώρα σε μια ουσία.

Με βάση την αρχή της εναντιότητας ο Αριστοτέλης διακρίνει τα ενάντια σε άμεσα και σε αυτά με ενδιάμεσους όρους. Τα ενάντια με ενδιάμεσους όρους βρίσκονται σε ποιοτικές καταστάσεις και πορείες μεταβολής που συνολικά αποτελούν μια δεδομένη ποιότητα π.χ. χρωματική ή ηθική. Αναφέρει ότι όλοι οι ενδιάμεσοι όροι ανήκουν στο ίδιο γένος, βρίσκονται ανάμεσα σε ενάντια και συντίθενται από τα ενάντια.

Η εναντιότητα εκτός από φυσικό γεγονός και αρχή που καθιστά την πορεία μεταβολής κοινή, είναι βαθιά ριζωμένη στα ενεργήματα της ψυχής. Η ψυχή είναι και η πρώτη εντελέχεια των ζωντανών οργανισμών και το τελικό αίτιο κάθε συμπεριφοράς. Είναι το είδος που ενοποιεί τις ενέργειες κάθε έμβιου όντος και επειδή οι ενέργειες της ψυχής αποτελούν ειδικές περιπτώσεις των φυσικών πορειών μεταβολής, προϋποθέτουν την αρχή της εναντιότητας. Η εναντιότητα αποτελεί κεντρική αρχή στην αριστοτελική θεωρία της ψυχής, αφού κάθε έμψυχη φύση περικλείεται από τα ενάντια. Νεότης και γήρας, ζωή και θάνατος⁵.

Θα ήταν σοβαρό ολίσθημα αν προσεγγίζοντας την ψυχή στο πλαίσιο της φιλοσοφίας του της πορείας μεταβολής, τη θεωρούσαμε ενάντια έννοια με το σώμα. Με κανένα τρόπο το σώμα και η ψυχή δεν είναι ενάντια⁶ ή ξεχωριστά μέρη ενός οργανισμού. Είναι διακριτές όψεις ενός και του αυτού οργανισμού που βρίσκεται υπό ανάλυση. Με την ακύρωση της αντίθεσης μεταξύ σώματος και ψυχής η θεωρία της ψυχής συμφωνεί με τα αιτήματα της εναντιότητας στο λογικό της και φυσικό της πλαίσιο. Η ψυχή είναι αρχή ενός μοναδικού τύπου κίνησης⁷, αλλά η ίδια δεν είναι κίνηση γιατί δεν είναι χωριστή ουσία, εντελώς ανεξάρτητη και αυθύπαρκτη.

Το σώμα είναι το υλικό αίτιο. Η ψυχή το ποιητικό, το μορφικό και το τελικό αίτιο. Είναι δηλαδή αρχή με την οποία κατανοείται κάθε έμβιο σώμα. Εφ' όσον παραδεχτήκαμε ότι η ψυχή και το σώμα ως μη ενάντια αποτελούν τον κοινό τόπο, το υποκείμενο στις πορείες μεταβολής, είναι εύκολο να

πούμε ότι η ψυχή τροφοδοτείται με το εμπειρικό περιεχόμενό της από τα αισθητηριακά ενεργήματα. Κάθε αισθητηριακό ενεργήμα είναι πορεία μεταβολής που καθιστά το όμοιο ανόμοιο, όπως και η θρέψη.

«Αυτό που έχει τη δύναμη να αισθάνεται είναι δυνάμει έτσι όπως είναι το αισθητό αντικείμενο εντελεχεία. Πάσχει λοιπόν, εφ' όσον δεν είναι ακόμα όμοιο με το αισθητό αντικείμενο. Από τη στιγμή όμως που πάθει, έχει εξομοιωθεί και είναι όπως το αισθητό αντικείμενο».

Η αισθητηριακή πορεία γίνεται αντιληπτή με βάση τα τρία συστατικά της: την ικανότητα ως ενεργοποιημένη δύναμη, το αισθητήριο όργανο που χρησιμοποιείται και το αισθητό αντικείμενο. Το περιεχόμενο της εμπειρίας προσλαμβάνεται από την αισθητηριακή ικανότητα μέσω των πέντε αισθήσεων, αφής, γεύσης, όσφρησης, ακοής, και όρασης. Η αίσθηση είναι σαν ένα είδος μεσότητας ανάμεσα στα ενάντια άκρα που εκδηλώνουν τα αισθητά⁸.

Κάθε αίσθηση, όπως φαίνεται είναι η πηγή από την οποία προέρχεται ένα είδος γνώσης. Είναι μια δύναμη που υπόκειται σε διαπτυσιακή πορεία του οργανισμού. Κάθε ιδιαίτερη αίσθηση κατέχει μια αρχική θέση, μια μεσότητα, όπου είναι ουδέτερη και ανενεργή. Η θέση αυτή δίνει στην αίσθηση τη δυνατότητα να ανταποκρίνεται σε ένα ευρύ φάσμα αισθητών ποιοτήτων που περιέχονται ανάμεσα σε ενάντια. Και τελικά αυτή η μεσότης αποτελεί την πρόσβαση για διακρίσεις και κρίσεις. Η μεσότης δεν περιορίζεται μόνο στις ειδικές αισθήσεις, αλλά αποτελεί ουσιώδες χαρακτηριστικό της κοινής αίσθησης.

Κάθε ιδιαίτερη αίσθηση στην ενεργοποιημένη εκδοχή είναι μια πορεία μεταβολής, μια ποιοτική μεταβολή, όχι όμως με τρόπο υλικό και στοιχειακό. Για να κατανοήσουμε αυτές τις πορείες μεταβολής απαιτείται η εισαγωγή της περιεκτικής εναντιότητας δυνάμεις-εντελέχεια που ερμηνεύεται εδώ με βάση τη δύναμη του πάσχειν. Κάθε αίσθηση λείει ο Αριστοτέλης είναι μεσότης, δηλαδή μέση θέση ανάμεσα σε ζεύγος ενάντιων ή σύστημα ενάντιων ζευγών, που σηματοδοτεί τα όρια αντικειμενικών πορειών μεταβολής. Άρα η μεσότης κάθε ιδιαίτερης αίσθησης είναι αδιάφορη ως προς τα ενάντια, όσο ακόμα δεν έχει λάβει χώρα ένα αισθητηριακό ενεργήμα, μια κατ' ενέργεια αίσθηση. Η ιδιαίτερη αίσθηση καθίσταται ενέργεια, όμοια με το

αντικείμενό της από τη στιγμή που θα παράγει ένα είδος ταυτόσημο με το είδος του εξωτερικού ερεθίσματος. Και αυτό γίνεται γιατί κάθε αίσθηση, ως δύναμη, είναι μεσότης.

Η ανταπόκριση του οργάνου σε μια καθορισμένη δομή (λόγος) του αντικειμένου, αποτελεί ένα είδος ποιοτικής μεταβολής που λαμβάνει χώρα μέσα στον οργανισμό. Αυτό συμβαίνει σε όλες τις ιδιαίτερες αισθήσεις και θα φανεί καλύτερα αν τις δούμε κάπως αναλυτικά.

Το όργανο της αφής πριν από την ανταπόκρισή του είναι μεσότης, ουδέτερο και ανενεργό. Συγγενεύει με τη σάρκα, στην πραγματικότητα είναι η καρδιά⁹. Η αφή είναι ανταπόκριση στα ερεθίσματα δύο διαφορετικών, όχι ανόμοιων περιοχών, της θερμοκρασίας και της αντίστασης. Ως μεσότης η αφή ανταποκρίνεται σε δύο τύπους λόγων. Βρίσκεται στο σημείο τομής της θερμοκρασίας και της αντίστασης, αφού οι υψηλές θερμοκρασίες προφανώς καταστρέφουν τόσο το αισθητήριο όργανο, όσο και τον οργανισμό. Κάθε ιδιαίτερο αισθητηριακό ενέργημα¹⁰ είναι το αποτέλεσμα μιας ενδεχόμενης εσωτερικής αναλογίας (λόγος) των εναντίων του οργανισμού που βρίσκεται σε αντιστοιχία με την καθορισμένη δομή (λόγο) του εξωτερικού ερεθίσματος. Η αρχική μεσότης μετατρέπεται σε κρίση και το αισθητηριακό ενέργημα ολοκληρώνεται σε εντελέχεια.

Το ίδιο συμβαίνει και με τις άλλες αισθήσεις. Η γεύση προσανατολισμένη στη θρέψη είναι μια πορεία μεταβολής σε συντονισμό με τη δύναμη της επιθυμίας που διακρίνει και επιδιώκει το ηδύ. Δηλαδή η γεύση είναι αυτή που διακρίνει το ευχάριστο και το δυσάρεστο όσον αφορά την τροφή, έτσι που το ένα να αποφεύγεται και το άλλο να επιδιώκεται. Γενικά, το ενέργημα της γεύσης είναι πάθημα του θρεπτικού μέρους της ψυχής. Η υγρασία είναι ιδιότητα που βρίσκεται στη γλώσσα. Έχει τη δική της μεσότητα.

Όσον αφορά στην όσφρηση είναι ενεργεία ό,τι είναι δύναμι το όργανο. Η μυρωδιά του αντικειμένου φτάνει στο όργανο μέσω ενός ενδιάμεσου «μόνιμου ενόικου» που ο Αριστοτέλης ονομάζει πνεύμα. Η μυρωδιά του αντικειμένου φτάνει μέσω του ενδιάμεσου πνεύματος στο αισθητήριο όργανο, προκαλεί κίνηση, μια ποιοτική μεταβολή, που αντιστοιχεί με αναταραχή της μεσότητας της αίσθησης της όσφρησης. Οι οσμές πρέπει να είναι κάτι ανάλογο με τις γεύσεις. Αλλά αυτό συμβαίνει, ως γνωστόν, σε

μερικές περιπτώσεις, δηλαδή και οι οσμές είναι αψιές και γλυκές και τραχιές και χυμώδεις (όπως και οι γεύσεις).

Στο θέμα της ακοής, ο ήχος καθ'αυτός είναι ένα είδος κίνησης που προκαλεί ενέργεια (άκουσμα) μόνο όταν δημιουργεί ποιοτική μεταβολή στο αντίστοιχο όργανο. Από την άλλη το υποκείμενο που έχει την ικανότητα να «δέχεται» ηχητικούς λόγους, έχει μόνο δύναμη άκουσιν που καθίσταται ενεργεία μόνο με την παρουσία ερεθίσματος. Το ενδιάμεσο που μεταφέρει τον πραγματωμένο ήχο είναι ο αέρας¹¹. Οι ήχοι που παράγονται από τα αντικείμενα εμπεριέχονται ανάμεσα σε μια εναντιότητα της οποίας ακραίοι όροι είναι το οξύ και το βαρύ. Ο εσωτερικός ο συμφυής αέρας μέσα στο αυτί είναι μεσότης, ουδέτερη κατάσταση ως προς τα δύο άκρα. Ο ηχητικός λόγος του ερεθίσματος διαφέρει από τη μεσότητα του οργάνου. Έτσι παράγεται μια κίνηση, δηλαδή μια εσωτερική ποιοτική μεταβολή, ο συμφυής αέρας εγκαταλείπει την ουδετερότητά του και επιλέγει μια αναλογία (λόγος) που το είδος του ταυτίζεται με το είδος του ερεθίσματος. (όρια των οξέων και βαρέων ήχων).

Τέλος όταν μιλάμε για το αισθητηριακό ενέργημα της όρασης εντοπίζουμε τις πραγματώσεις του χρώματος, του ενδιάμεσου και του οργάνου. Για να εξηγηθεί η αίσθηση της όρασης απαιτείται η εφαρμογή εναντιότητας ενέργεια-δύναμις στο διαφανές στοιχείο. Το διαφανές ως δύναμις είναι σκοτάδι και ως ενέργεια είναι φως¹². Το χρώμα είναι μια ποιοτική μεταβολή που προκαλείται από την επιφάνεια του σώματος πάνω στο ενεργεία διαφανές που έχει τα ίδια όρια με αυτή. Το φως¹³ ως εντελέχεια του διαφανούς καθιστά ενεργεία τη δομή της επιφάνειας του σώματος. Τα χρώματα ως καθορισμένες κινήσεις είναι λόγοι που κλιμακώνονται ανάμεσα στο λευκό και στο μαύρο. Όσον αφορά το ενδιάμεσο η εναντιότητα οριοθετεί το διαφανές ως δύναμη στο σκοτάδι και ως εντελέχεια στο φως.

Περνώντας τώρα στο θέμα της κοινής αίσθησης, θα την εξετάσουμε ως ψυχολογικό ενέργημα σε σχέση με την εναντιότητα. Ως κοινή αίσθηση εννοούμε εκείνη την λειτουργία που πέρα από τις άλλες υπηρεσίες καθιστά τον οργανισμό ικανό να αποκτήσει επίγνωση του εαυτού του. Η κοινή αίσθηση συνεργάζεται με τις ειδικές αισθήσεις και ταυτόχρονα κάνει διακρίσεις λόγω της διενέργειας αυτών των αισθήσεων. Χάρη σε αυτή μπορούμε να

διακρίνουμε ένα γλυκό λόγο από ένα λευκό λόγο που είναι ενάντιες ποιότητες αλλά διάφορες.

Όπως κάθε ιδιαίτερη αίσθηση που πριν από οποιοδήποτε αισθητηριακό ενέργημα είναι μεσότης ανάμεσα στα ενάντια που καθορίζουν την εμβέλεια μέσα στην οποία δρα η αισθητικότητα, τα ίδια περίπου ισχύουν και με την κοινή αίσθηση ως συνεργατική και περιεκτική δύναμη. Η μεσότης της κοινής αίσθησης είναι ουδετερότητα ως προς την εμβέλεια μέσα στην οποία η ικανότητα αυτή μπορεί να ανταποκρίνεται. Μάλιστα ανταποκρίνεται στα αισθητά που εμφανίζονται στη συνείδηση συγχρόνως με τα ιδιαίτερα (ίδια) αισθητά και ποτέ ξέχωρα.

Το πρόβλημα και η διαφορά στη μεσότητα της κοινής αίσθησης σε σχέση με τις ειδικές αισθήσεις είναι ότι δε διαθέτει ειδικό αισθητήριο όργανο. Ο Αριστοτέλης αποφεύγει τις δυσκολίες και ορίζει τη κοινή αίσθηση ως δύναμη που κάνει διακρίσεις και ενεργεί μέσω των ενεργημάτων των ειδικών αισθήσεων και ταυτόχρονα με τις ειδικές αισθήσεις. Αποδεικνύει ότι είναι αδύνατο να υπάρχει έκτη αίσθηση¹⁴. Η κοινή αίσθηση δεν διαθέτει ειδικό όργανο και για αυτό η δική της μεσότης διαφέρει. Τα κοινά αισθητά προσλαμβάνονται (όπως το ποσό) άμεσα, χωρίς τη μεσολάβηση ειδικού οργάνου, την ίδια χρονική στιγμή με τα ενεργήματα των ειδικών αισθήσεων. Από εδώ προήλθε η θεωρία της κατηγορήσεως και η εμπειρική βάση για την οικοδόμηση της θεωρίας των κατηγοριών. Από τις κατηγορίες¹⁵ η ουσία, το ποσό, η σχέση, ο τόπος, ο χρόνος, η θέση, η κατάσταση, η ενέργεια και το πάθημα πιστοποιούνται από τα αισθητά σε σχέση με το ποιόν που προσλαμβάνεται αισθητηριακά από τα όργανα των ειδικών αισθήσεων. Άρα, η κοινή αίσθηση δεν μπορεί να είναι μεσότης με τον ίδιο τρόπο που είναι μεσότης κάθε μια από τις κοινές αισθήσεις. Τα κοινά αισθητά δεν περιέχονται ανάμεσα σε ενάντιους καθορισμούς. Το ποσό π.χ. δεν επιδέχεται τους όρους «περισσότερο» ή «λιγότερο» ως κατηγορούμενα. Η κοινή αίσθηση που κάνει συγκρίσεις είναι ουδέτερη και ανενεργός τόσο ως προς το «μεγάλο», όσο και ως προς το «λιγότερο». Κρίνει όμως τις ποιότητες συσχετίζοντάς τες. Με τα κοινά αισθητά δεν προσλαμβάνουμε ενάντια, αλλά τις βάσεις των συσχετικών (τα προς τι). Τελικά η κοινή αίσθηση είναι μεσότης ως προς το ποιείν και το πάσχειν.

Σαν παράγοντας που συμμετέχει στο αισθητηριακό ενέργημα η κοινή αίσθηση επενεργεί (ποιείν) και ως επίγνωση συλλαμβάνει τα πάθη της ψυχής (πάσχειν). Ως ενέργημα που κάνει διακρίσεις η κοινή αίσθηση ενεργοποιείται με την «εισδοχή» των λόγων στις ειδικές αισθήσεις και καθίσταται κατ' ενέργειαν. Μέσω του αυτοστοχασμού συλλαμβάνει την ίδια της την ενέργεια. Η μεσότητα της κοινής αίσθησης έγκειται στο γεγονός ότι έχει την ικανότητα να ενεργεί και να πάσχει και να αποκτά συνείδηση των ίδιων της των ενεργημάτων. Η κοινή αίσθηση είναι η γέφυρα που συνδέει την αισθητηριακή δύναμη με την νοητική.

Ο όρος ΝΟΥΣ προσδιορίζει μάλλον τα γνωστικά ενεργήματα. Οι πορείες μεταβολής του νου έχουν βαρύνουσα ηθική σημασία γιατί είναι πορείες ιδεώδους εκπλήρωσης, είναι ενεργήματα της ψυχής που έχουν ως επακόλουθο το άριστο ήθος και την αρετή. Ο νους είναι ο «χώρος» των αρχών της λογικής και της οργάνωσης των ειδών. Είναι οι αρχές της επιστημονικής γνώσης. Μέσω της γνωστικής πρόσληψης των καθολικών εννοιών ο νους εκπληρώνεται, καθίσταται ενεργεία, με την μετάβαση από την επιστήμη στην θεωρία. Νους είναι η ανθρώπινη εντελέχεια που φτάνει στην εκπλήρωσή της μέσω του πνευματικού μόχθου.

Με τον Αριστοτέλη ο λόγος εξετάζεται τελικά ως ψυχοβιολογικό γεγονός. Η εννοιολογική σύλληψη της έλλογης ψυχής ως πρώτης εντελέχειας αποτέλεσε το ψυχολογικό σημείο εκκίνησης της ηθικής θεωρίας του Αριστοτέλη. Ανάμεσα στο νου ως δύναμη και στο νου ως εκπλήρωση βρίσκεται η συνολική διάπτυξη του πρακτικού βίου. Ο ιδεώδης νοήμων βίος, ως το «ευζην», δεν είναι μια φυσική πραγματικότητα, αλλά η ευτυχής έκβαση που επιτυγχάνεται και διασφαλίζεται με μεγάλο μόχθο. Ο νους στο πλαίσιο της ηθικής πρέπει να καταστεί σοφία στην πράξη, δηλαδή φρόνησις και όποιος την κατέχει καταλαβαίνει πως το αγαθόν ανέκαθεν υπήρχε μέσα του.

Στον ηθικό βίο η εναντιότητα οριοθετείται ανάμεσα στην αρετή και τις ακραίες παρεκκλίσεις. Η μεσότητα τίθεται ως θεμέλιο για την εμπειρική προσέγγιση της αρετής. Το υλικό για την ηθική μεσότητα είναι οι πράξεις και τα πάθη. Και επειδή το ορθόν μέσον για κάθε συναίσθημα ή πάθος δεν είναι δεδομένο όπως στο φυσικό χώρο, ο άνθρωπος οφείλει να το βρεί βασιζόμενος στη φρόνηση. Η μεσότης στον ηθικό βίο είναι σχετική με το

δρων υποκείμενο. Επομένως σε κάθε ιδιαίτερη περίπτωση το ορθόν μέσον είναι ένα, ενώ ο αριθμός των παρεκκλίσεων άπειρος¹⁶. «Άρα η αρετή είναι έξη προαιρετική, η οποία είναι σε μια μεσότητα σχετική με εμάς και ορίζεται από το λόγο, και μάλιστα το λόγο με τον οποίο θα την όριζε ο φρόνιμος άνθρωπος»¹⁷.

Ως προς την ουσιώδη φύση της και τον επιστημονικό ορισμό της η αρετή είναι μεσότης¹⁸. Ωστόσο υπό μια ορισμένη έννοια η αρετή είναι ακρότης. Αυτό ισχύει σε σχέση με το άριστον και το ευ. Αυτό που επισημαίνει εδώ ο Αριστοτέλης είναι ότι στον πρακτικό βίο η αρετή ως πορεία μεταβολής του ανθρώπου είναι το ύψιστο σημείο της ανθρώπινης ανάπτυξης και η άριστη οργάνωση των παθών και των πράξεών του. Ο άνθρωπος επομένως φτάνει στην αρετή ως μεσότητα μόνο μετά από σημαντικό μόχθο και τη συνεχή ενάσκησή του με ορθές πράξεις. Ο ηθικός βίος είναι μια πάρα πολύ προσωπική υπόθεση. Για τον άριστο βίο ο άνθρωπος χρειάζεται δύο είδη αρετής: την πρακτική αρετή και τη διανοητική αρετή. Είναι απαραίτητο να αναφερθεί ότι ο άνθρωπος δεν είναι μόνο οργανισμός με ένα μοναδικό τύπο ψυχής, αλλά και φύσει πολιτικό ζώο. Και το πολιτικό περιβάλλον του είναι αυτό που του δίνει τη δυνατότητα να μετατρέψει το νου του σε καθορισμένη εντελέχεια¹⁹. Αναφέρει ο Αριστοτέλης «ότι αυτός που δεν έχει την ικανότητα να ζει κοινωνικά ή δεν έχει ανάγκη από τίποτα επειδή είναι αυτάρκης, δεν αποτελεί μέρος της πόλης, οπότε είναι ή θηρίο ή θεός²⁰».

Η πόλη υπάρχει για χάρη της εκπλήρωσης του ανθρώπου και σκοπός του πολίτη είναι να γίνει αγαθός, να φτάσει στην ευδαιμονία μέσω της αρετής. Και ο νους επειδή αποτελεί προϋπόθεση για το αγαθόν, είναι παρών ως ικανότητα και αποτελεί, στο πλαίσιο του δημόσιου βίου κοινό κτήμα ως κοινωνικό ιδεώδες. Η ψυχολογική αφητηρία, ο νους, και το ηθικό τέλος, η ευδαιμονία, ταυτίζονται υπό αυτή την έννοια, καθώς συνιστούν τον άνθρωπο ως έλλογη δύναμη και διανοητική εκπλήρωση.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ως «χώρος» αποδίδεται ο αριστοτελικός όρος ίδιος τόπος, που δηλώνει το χώρο τον οποίο περιέχει ένα σώμα. Ο «χώρος» είναι κατά συμβεβηκός γνώρισμα και δεν ταυτίζεται ούτε με το σώμα ούτε με την ύλη ούτε με το είδος. Χωρίς το «χώρο» η κίνηση είναι αδιανόητη. Φυσ. Δ,1-5 και W.D. Ross, *Aristotle's Physics*, Οξφόρδη, 1936, σσ. 53-58.

2. W.D. Ross, *Aristotle's Physics*, σελ. 536.
3. Κατηγ. 4a10-4b19
4. Ο Αριστοτέλης διακρίνει τη μορφή από το είδος. Η μορφή δηλώνει το αισθητό περίγραμμα μιας ουσίας, ενώ το είδος τη νοητή δομή της, για αυτό και χρησιμοποιείται ως συνώνυμο του «τι ην είναι». Στην αγγλική και οι δύο έννοιες του Αριστοτέλη αποδίδονται ως ταυτόσημες με τον όρο «form».
5. Στο *Περί αισθήσεως* αναφέρονται τα ενάντια αυτά ως δύο από τα τέσσερα ζεύγη συζυγίων, που είναι οι εξής: εργήγορσις και ύπνος, νεότης και γήρας, αναπνοή και εκπνοή, ζωή και θάνατος. Μόνο τα νεότης και γήρας-ζωή και θάνατος ισχύουν για όλους τους οργανισμούς. Και τα τέσσερα ζεύγη μαζί ισχύουν μόνο στα ζώα, 436a 13-16.
6. Ο Αριστοτέλης στο *Περί ψυχής* αντιμετωπίζει κριτικά την αδυναμία των προκατόχων του να εξετάσουν την ψυχή στο οργανικό της πλαίσιο. Η πλάνη των θεωριών αυτών έγκειται στη διχοτόμηση του οργανισμού σε σώμα και ψυχή, μια και στη συνέχεια η διχοτόμηση αυτή απολήγει σε μια ψυχή εντελώς χωριστή από τη συνολική οργανική κατάσταση.
7. Στο *Περί ψυχής* 408b 31-2, ορθά θέτει το ζήτημα ο Cherniss γράφοντας πως ο Αριστοτέλης φαίνεται πως όντως αναγνωρίζει ότι μπορούμε να αποδώσουμε στην ψυχή κίνηση, όχι όμως με τη σημασία της μετατόπισης. Αφού επισημαίνει ότι η ψυχή δεν κινείται τοπικά παρά κατά το συμβεβηκός, πριν καταλήξει στο γενικό συμπέρασμα ότι η ψυχή αδυνατεί να κινείται, εξετάζει το επιχείρημα σύμφωνα με το οποίο λέμε ότι η ψυχή λυπάται, χαίρεται, θαρρεύει, φοβάται, οργίζεται, αισθάνεται και διανοείται και πως όλα αυτά είναι κινήσεις.
8. Στο *Περί ψυχής* 426a 28-68 ο Αριστοτέλης επισημαίνει ότι η αίσθηση είναι αναλογία (λόγος). Όταν όμως τα αισθητά βρίσκονται σε κατάσταση υπερβολής, διαλύουν ή φθείρουν την αίσθηση. Ο λόγος είναι εκείνη η δέουσα αναλογία που βρίσκεται ανάμεσα στα άκρα. Από εδώ μπορούμε να εικάσουμε ότι η ηθική θεωρία της μεσότητας έχει τις ρίζες της στα φυσιολογικά του θεμέλια της ψυχολογικής του θεωρίας. Βλ. *Ηθικά Νικομάχεια*, Βιβλίο 1, κεφ.13,1102a 12κ.εξ.
9. *Περί αισθήσεως* 439a. *Περί ζώων μορίων* 647a 19κ εξ., 653a 29.
10. Ο Αριστοτέλης δεν έχει ξεχωριστούς όρους, όπως «αισθητηριακό ενέργημα» και «αντίληψη». Ο αριστοτελικός όρος και για τα δύο είναι αίσθησις.
11. *Περί ψυχής* 419a 32.420b 14.
12. Το φως και το σκοτάδι δεν είναι ούτε ουσίες ούτε στοιχεία. Είναι τα ενάντια που οριοθετούν τα άκρα του διαφανούς στοιχείου. Βλ. *Περί ψυχής* 418b 18., επίσης *Τοπικά* 119a30.
13. Το φως επειδή επιδέχεται τροποποιήσεις από κάθε σωματική επιφάνεια, εγείρει το ερώτημα ποιο είναι το χρώμα των τεσσάρων στοιχείων. Η φωτιά –θερμή και ξηρή στο αποκορύφωμα της δύναμής της είναι λευκή, ο αέρας –θερμός και υγρός ως επί το πλείστον είναι λευκός, το νερό –ψυχρό και υγρό– είναι βαθύ μαύρο, επειδή δεν περιέχει φωτιά και η γη –ψυχρή και ξηρή είναι μαύρη αλλά λιγότερο από ότι το νερό.
14. *Περί ψυχής* 425a 3-13.
15. Ο Παπανούτσος στη *Γνωσιολογία*, Αθήνα 1954, σσ.150-151, υποστηρίζει ότι η κριτική που άσκησε ο Kant στις αριστοτελικές κατηγορίες είναι σήμερα άσχετη, αφού το πραγματικό πρόβλημα στην αριστοτελική θεωρία των κατηγοριών δεν τόσο η αποτυχία να τις εξαγάγει ο Αριστοτέλης παραγωγικά από μια μόνο αρχή όπως ο Kant, όσο η δυσχέρεια, σύμφωνα με την οποία οι κατηγορίες είναι τρόποι της νόησης και τύποι του όντος.
16. *Ηθικά Νικομάχεια* 1106a24b 7, 1106b 28-35
17. *Ηθικά Νικομάχεια* 1106b36-1107a 2,1139a 22.
18. *Ηθικά Νικομάχεια* 1107a 6-7.
19. *Πολιτικά*, Βιβλ.1. κεφ.1,2.
20. *Πολιτικά*, 1253a 27-29.